

УДК: 821: 82. 6: 82. 1 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.09

Ажыбаев А.
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну: Бул илимий макалада кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги орду жана ролу, аткарган функциялары, максаты жана милдеттери анализге алынат. Анткени, бул мезгил аталган форманын колго алынышына ыңгайлуу шарт түзүп, фронттогу ал-абал тууралуу тылга маалымат берүүдө ыңгайлуу форма катары адабиятта кызмат өтөгөн. Анткени, тыл менен фронтту байланыштырган негизги каражат – эпистолярдык форма болгон. Кыргыз калемгерлеринин бул учурдагы чыгармаларында аталган форма – фронттогу ал-абал тууралуу маалымат берүүдө, байланышты жөнгө салууда, согуштагы жоокерлердин жасаган эрдиктери, көрсөткөн каармандыктары, ошондой эле, жалпы элди фронтко үндөө, чакырык таштоо багытындагы иш-аракеттерди чагылдырууда маанилүү роль ойногон. Согуш мезгилиндеги кыргыз акын-жазуучуларынын эпистолярдык формадагы көркөм туундулары ыр түрүндөгү чыгармаларда, аңгемелерде, повесттерде жана романдарда кеңири колдонулгандыгын айтууга болот. Эпистолярдык форма көркөм чыгарманын тутумунда ар тараптуу функцияларды аткарып, маалыматтык, эмоционалдык-эксперссивдүү жана фатикалык милдеттерди аркалаган.

Түйүндүү сөздөр: Согуш мезгилиндеги кыргыз адабияты, эпистолярдык форма, проза, поэзия, фронт, тыл, мазмун, тема, идея.

Ажыбаев А.
Институт языка и литературы
им. Ч. Айтматова НАН КР

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОЙ ФОРМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Аннотация: В данной статье анализируются место и роль эпистолярной формы в кыргызской литературе периода Великой Отечественной войне, ее функции, цель и задачи. Ведь этот период создавал благоприятную среду для освещения реальной картины в литературе и служил в литературе удобной формой для информирования тыла о положении дел на фронте. Ведь основным средством соединения тыла и фронта была эпистолярная форма. В произведениях кыргызских писателей указанная форма играла важную роль в предоставлении информации о состоянии дел, регулировании общения, изображении храбрости и героических поступков воинов на войне, а также действий, направленных на призыв общественность на фронт. Можно сказать, что в годы войны художественные произведения кыргызских поэтов-писателей в эпистолярной форме широко использовались в стихах, рассказах, романах. Эпистолярная форма выполняла разносторонние функции в системе художественного произведения,

выполняла информационные, эмоционально-выразительные и фатические задачи.

Ключевые слова: Кыргызская литература в годы войны, эпистолярная форма, проза, поэзия, фронт, тыл, содержание, тема, идея.

Azhibayev A.

Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov NAS KR

SPECIFIC USE OF THE EPISTLE FORM IN KYRGYZ LITERATURE IN THE PERIOD OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract: This article analyzes the place and role of the epistolary form in Kyrgyz literature during the Great Patriotic War, its functions, goals and objectives. After all, this period created a favorable environment for highlighting the real picture in literature and served in literature as a convenient form for informing the rear about the situation at the front. After all, the epistolary form is the main means of connecting the back and the front. In the works of Kyrgyz writers, this form played an important role in providing information about the state of affairs, regulating communication, depicting the bravery and heroic actions of soldiers at war, as well as actions aimed at calling the public to the front. It is possible to say that during the war, the artistic works of Kyrgyz poets-writers were widely used in epistolary form in poems, short stories, short stories and novels. The epistolary form fulfills various functions in the system of the work of art, performs informational, emotional-expressive and phatic tasks.

Keywords: Kyrgyz literature during the war, epistolary form, prose, poetry, front, rear, content, theme, idea.

1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл советтик аң сезимге бурулуш жасап, анын ичинде көркөм адабияттын өнүгүү жолун мекенчил нукка бурган. Адабиятта эл-жерди коргоо идеясы алдыңкы сапка чыкты. Натыйжада, кат формасы тыл менен фронттун байланышын чыңдаган негизги каражатка айланып, согуш мезгилинде жаралган адабий көркөм туундуларда эпистолярдык форма кеңири колдонула баштады.

“Вообще, в военное время появляется острая потребность в написании писем, стремление зафиксировать происходящие вокруг события. Такие письма интересны не только с исторической, но и с психологической точки зрения” [4, 22 – 29] – дейт, изилдөөчү Е.В.Коробова. Албетте, кандуу майданга аралашып, андагы окуяларды өз көзү менен көргөн жазуучулардын көркөм чыгармаларынын тарыхый да, психологиялык да таасири жогору болору талашсыз. Айталы, кыргыз эл акыны, ардагер Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат” деген ыры эпистолярдык формадагы ыры бар. Анда акын алыста калган асыл жарынын иштермандыгын, камкордугун, күйүмдүүлүгүн эске салат:

Иш болсо кыймыл эткен киришчү элең,

Кызматтан аз кечиксем урушчу элең.

Жаныңдан карыш жылсам кошо басып

Эч кайда кетирбеске тырышчу элең.

Аркамды төрт айланып көрчү белең,

Жакамды оңдоп байлап берчү белең?—деп ырдын кийинки саптарында өзүн курчаган жагдай-шарт, ал-абал тууралуу маалымат берет. Бул жагдай эпистолярдык форманын “ал-абалды билдирүү” шартына туура келет:

Мынакей, көп ай болду: алыстамын,

Жөн да эмес, ажал менен алышамын.

Көз чыгат, баш жарылат деген ой жок,

Тынымсыз башка, көзгө салышамын.

Жаткан жер, кир кийимди айтпа жаным,

Дурус го тантыратып жазбаганым?

Фронттогу кырдаал “баш жарылып, көз чыккан”, “жаткан жер, кир кийимди” айтпаса да түшүнүктүү эле. Акын, андыктан, жандай көргөн Жамал кызын эске салат:

Жамалым, ай-чолпонум жаныңдабы?

Кайгырсаң «апаке!» деп жалынабы?

Көтөрүп күндө үч убак жыгтачу элем,

Жамалтай эстеп мени сагынабы? [8, 144]

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Суроолуу кат” жанрына кирет. Анткени, акын алыстагы үй-бүлөсүнүн жагдай шартынан кабар алуу максатын көздөгөн.

Ал эми акын Райкан Шүкүрбековдун эпистолярдык формадагы “Фронттогу агаларга” аттуу ыры тылдагы лирикалык каармандын атынан фронко кат жазып, катында тылдагылардын аткарып жаткан иштерин, күткөн үмүттөрүн, тилектерин тизмектейт:

Кат жаздым ага алыстан,

Калкыңдан кабар берүүгө,

Канимет кылып соо болуп,

Касташкан жоону жеңүүгө,
Ишенем сизди жеңет деп,
Жеңишти колго берет деп,
Калкыбыз сизге ыраазы,
Канкорду кармап келет деп [7, 75]

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кайрылуу кат” жанрына кирет. “Бул сындуу лирикалык ырлардын негизги пафосу – немецтик-фашисттердин агрессордук аракетин, жырткычтын зордук, зомбулукчул кешпирин ашкерелеп, бет пардасын сыйрып, тылдагы массага жеткирүү, советтик элдин жоону жек көрүү сезимин курчутуу, ошондой эле Кыргызстандын жоокерлеринин согуш майданында көрсөтүп жаткан баатырдык кайраткердигин, элге берген ант-шертин кандайча абийирдүүлүк менен өтөп жаткандыгын билдирүү, элдин жеңишке ишенимин бекемдөгө багытталган болчу” [4, 294].

Согуш талаасынан кайтпай калган калемгерлердин ичинен М.Элебаевдин эпистолярдык формадагы “Согуштан кат”, “Ала Тоого кат” деген мыкты ырлары бар. “Ала Тоого кат” – 1942-жылдын 10-июлунда жазылган. Ырдын темасы акындын туулган жерине болгон сагынычын, кусалыгын камтып, бир кезде өткөн балалыгын, өсүп чоңойгон жерлерин эске салат:

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем жыргал эл калды.
Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Узакка кеткен балаңдан

Угарсың кийин кабарды [6, 76]

Тилекке каршы, акын бул тилегине жеткен жок. Ырдын соңку саптарындагы Ала-Тоого келүү тилеги, параход минип, сагынган дос-курбуларына жолугуу ою ордуна чыкпады. Ал 1944-жылы Ленинградды коргоодо шейит кетти. Мазмундук жактан алганда,

акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кусалык каттарынын” катарына киргизүүгө болот.

Дал ушундай трагедиялуу тагдырга туш болуп, кан майданда курман болгон калемгерлердин дагы бири - Жума Жамгырчиев. Анын акын катары таанылган “Ырлар жыйнагы” деген аталыштагы жалгыз китеби 1931-жылы жарык көрүп, андан соң, 1942-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылганга чейин “бийдин тукуму” деген “ылаң” менен ырлары жарык көрбөптүр.

Акын согушка аттанардын алдында наристелүү болуп, кийин фронтто жүрүп, “Сен эсимде” аттуу эпистолярдык формадагы төмөнкү ырын жазат:

Бул майдан эр жигиттер барчу майдан,
Эл уулу башын тартып калсын кайдан.
Эгешип эл ичинде душман турса,
Корголоп үйдө жатса болбойбу айбан.
Мен жүрүп бир нече убак сапар тартып,
Бир кезде жоону жеңип барсам кайтып.
Алдымда айдай күлүп сен отурсан,
Каралдым бакты барбы андан артык [3]

Ырдын темасы алты айлык кезинде айылда калган баласына болгон атанын сагынычын, кусалыгын жана тилек-мүдөөлөрүн камтыса, чыгарманын идеясы кан күйүп турган маалда Мекенди коргоо эр кишини иши деген ойду чагылдыруу болуп саналат.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, бул ырдын поэтикасы салттуу элдик поэзиянын табылгаларын өзүнө камтып, “эр жигит”, “эл уулу” сындуу эпитеттерди, “айдай күлүп” сындуу салыштырууларды, “каралдым” сындуу эркелетүү сөздөрүн камтып турат. Тилекке каршы, акын баласын алдына алып эркелете албады, ал 1944-жылы согушта курман болду.

Кайран акын, ошондо бул катына жооп келип, атанын тилеги жерде калбай, алты айлык бала мырза теректей керилип, кийин эс тартып чоңойгондо атасынын катын китептен таап окуп, анын жообун төмөнкүдөй деп жазат деп ойлобогон чыгар:

Ошондо балтыр бешик бала экем,
Калыпмын кайгыланган энем менен.
Чегинип кас душмандар калган кезде,

Тил чыгып “ата сени кайда?” дегем.

Айтыпсың: “Элдин уулу болуп өскүн”

Айтканың көкүрөктөн кайдан кетсин.

Партия бакыт чачып, билим берип,

Жокчулук каарын тартпай эркин өстүм [1]

Көрүнүп тургандай, бул ыр эпистолярдык салтты улап, катка жооп иретинде жарык көрүптүр. Ырдын көркөм салмагы анчейин болгону менен андагы камтылган ой окурманды кайдыгер калтырбайт.

“Кыргыз акындарынын согуш мезгилинде жазылган ырларындагы Мекенди коргоо темасы анын ыйыктыгын даңазалоодон тышкары чакырык жана милдеттендирүү мазмунуна ээ болгон. Ошондой эле ант берүү, коштошуу, узатуу, кат жазышуу, фронтко жардам, белек берүү, сүйүү сезимдерин билдирүү түрүндө жазылган ырлардын да бир кыйласында чакырык, милдет тапшыруу багытындагы ойлор айтылган” [8, 294] – деп жазат адабиятчы-сынчы К. Артыкбаев. Бул тенденция согуш мезгилинде жазылган эпистолярдык формадагы лирикалык ырларды талдоого алган учурда ачык байкалып, алардын өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөр бөлүнүп көрсөтүлөт:

- Шарт боюнча мындай ырлардын лирикалык каарманы – бул согуш майданындагы жоокер болгон. Ал туулуп-өскөн эл-жерин, ата-эне, тууган-туушкандарын, сүйгөн жан, селкилерин сагынат, эңсейт. Башкача айтканда, мындай ырларда жалпы үндөө мотиви түздөн-түз адамдын психологиялык проблемасына айланып, медитативдик мүнөзгө ээ болот. Айталы, М. Элебаевдин “Энеси менен коштошуу” деген ыры 1941-жылдын августунда жазылган:

Согушка кеткен берекем,
Түшүмдөн кетпейт көлөкөң.
Деп унутпай ар дайым,
Жебестен сактап май-сайын,

Жүргөндүр байкуш энекем!” [6, 72] – деп, чыгарманын лирикалык каарманы – жоокер, алыскы тылда калган “байкуш” энесинин камкордугун, ой-тилегин, өз көз алдынан жүрөк муңун козгорлук таасирде элестетет.

- Согуш маалындагы лирикалык ырлардын экинчи өзгөчөлүгү – алоолонуп турган учурда ата менен эненин, ага менен ининин, бозой менен селкинин бири-бирине берген тапшырма, ант-шерттери Мекендин кызыкчылыгы, эл-жердин талабы менен

ажырагыс бирдикте болгондугунда.

Айталы, Кыргыз Эл акыны Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат” деген ыры жогоруда айтылган ойго мисал боло алат. Анда акын тылда каармандык көрсөтүп жаткан селкинин жана согуш талаасындагы жоокердин ички сезимин чоң эргүү менен баяндайт.

- Согуш учурундагы лирикалык ырлардын кийинки өзгөчөлүгү – анда элдик поэзиядагы “күйгөн”, “секетпай”, “арман” сыяктуу салттуу көрүнүштөрү, көркөм сөз арсеналдары кеңири пайдаланылгандыгында. Ошондуктан, мындай ырларда элдик казынанын “айым”, “күнүм”, “берекем”, “шоолам”, “каралдым”, “көзүмдүн нуру”, “чырагым”, “көлөкөм” сындуу эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар кеңири учурайт.

Прозалык чыгармалардын ичинен кыргыз адабиятында баштан-аяк эпистолярдык формадагы романдар жарык көрө элек. Бирок, эпистолярдык форма колдонулган романдар бар. Алардын ичинен чоң талаш-тартыштын чордонунда калган жазуучу Узакбай Абдукаимовдун “Майдан” романын айтууга болот. Чыгарма 1960-жылдардын башында жарык көрүп, Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги окуяларды чагылдырууну максат кылат. Бирок, роман тууралуу Аалы Токомбаевдин “Майдан” романы жөнүндө учкай сөз” деген макаласы басылып, анда бул чыгармага “социалисттик методду четке каккан”, “чындыкты тескери бурмалап көрсөткөн”, “автордун саясий, адабий позициясы жок”, “согуш күндөрүндөгү эбегейсиз эмгек, патриотизм, элдердин бирдиги менен достугу, аракеттери көмүскөдө калган” деген сыяктуу коркунучтуу айыптар тагылган. Жазуучулар Союзунда атайын талкуу уюштурулуп, анын стенограммасынын негизинде адабиятчы Садык Алахан “Узакбай Абдукаимов жана “Майдан” талкуусу” деген аталыш менен 2000-жылы өзүнчө китеп кылып басмадан чыгарган.

Чынында, мындай талаш-тартыштын өзөгүн чыгарманын көп пландуулугу, идеялык-тематикалык багыты, психологиялык тереңдиги, каармандардын образдарынын татаалдыгы жана өнүгүшү, эпистолярдык форманын кеңири пайдаланылышы ж.б. маселелер түзгөн. “Чыгарманын композициялык түзүлүшүндө да каармандардын каттары, кыялдануулары, өткөн күндөргө кайрып барган ретроспекция, автордук баяндоо, каармандарга мүнөздөмө, диалогдор, ички монологдор улам бири менен бири алмашып келип романдын бир өзөгүнө биригет. Бул татаалдыгы жагынан да “Майдан” кыргыз романистикасында өзгөчө бөлүнүп турат” [2] – деп белгилейт адабиятчы А. Муратов.

Жалпы жонунан алганда, “Майдан” романында кыркка жакын ар түрдүү маанидеги каттар колдонулган. Качыке менен Чынаркандын, Кыдырбек менен Берметтин, Мырзабектин жана башка каармандардын мүнөздөрү, ички дүйнөлөрүнүн өнүгүү эволюциясын ачып берүү – дал ушул эпистолярдык формага жүктөлгөн.

Мазмундук жактан алганда, романда “Арыз каттары”, “Арман каттары”, “Сүйүү

каттары”, Коштошуу каттары”, “Эскерүү каттары”, “Суроолуу каттар”, “Жооп каттары”, “Өтүнүч каттары”, “Сураныч каттары”, “Ыраазылык каттары”, “Жектөө каттары”, “Түшүндүрүү каттары”, “Акарат каттары”, “Айып каттары” ж.б. формалары кездешет.

Романды жакындан талдоого алып, калемгердин өзү менен бир нече ирет баарлашкан адабиятчы-сынчы К. Асаналиев “Майдан романынын майданында” деген көлөмдүү макаласында өзүн түйшөлткөн түмөн суроолорго жооп издейт. Суроолордун сап башында А.Токомбаевге роман эмнеси менен жакпай калды? – деген суроо турган. Көрсө, К. Асаналиевдин көңүлүн өйүгөн негизги суроонун жообу – чыгармада эң көп колдонулган эпистолярдык форманы терең анализдеп, аны турмуш чындыгы менен салыштырганда айкын көрүнмөк экен. Анткени, бул романды жаратууга түрткү кылган жагдай, бир жагынан, автордун башынан кечирген азаптуу күндөрү болсо, жеке керт башындагы кейиштүү махабаты экинчи тарабынан терең таасир эткенсийт. Бул экөөнү байланыштырып турган өзөк – (чыгармадагы Качыке менен Чынаркандын кат жазышуулары) реалдуу турмуштагы автордун согуш маалындагы кат жазышуулары менен логикалык жактан үндөшүп тургандыгынан байкалат.

Адабиятчы-сынчы К. Асаналиев: “Бул автордун манера күткөндүгүнөн эмес, сүрөттөлүп жаткан окуялардын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу муктаждык”, – деп белгилеп, “...эпистолярдык форма романдын көп тармактуу сюжетинде коммуникативдик функцияны аткарат, – деген жыйынтыкка келет.

Жыйынтыктап айтканда, согуш мезгилиндеги эпистолярдык туундулар поэзиядагы коштошуу, узатуу, ант берүү, кат жазуу сыяктуу көп түрдүүчө жазылышын шарттап, жалаң кыргыз поэзиясында эле эмес, ал кезде бүткүл совет поэзиясында да дал ушундай тенденция өкүм сүрсө, прозада окуянын жүрүшүн, өнүгүшүн, каармандардын ички сезимдерин таамай чагылдырууга шарт түзгөн, согуш менен тылды байланыштырган ыңгайлуу көркөм каражаттан милдетин аткарган.

Адабияттар

1. Акындан калган туяк. Жума Жамгырчиевдин уулу...presskg. com> agum /10/ 0430_25. htm
2. Ала-Тоодон азап менен аттанган. Абдукаимовдун «Майдан» романы тууралуу 11 факты sputnik.kg> 19:25 11.01.2020
3. Жамгырчиев Ж. “Сен эсимде”. Жума Жамгырчиев - алгачкы кыргыз... kmborboru. su>.
4. Коробова В. Е. Жанр письма в русской литературе. // Вестник Курганского государственного университета. 2020. № 1 (55). С. 22–29
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, “Илим” басмасы, –Ф.,1986, 294-бет.

6. Элебаев М. Ала-Тоого кат. -Китепте: Мукай Элебаев. 3-том, / Түзг.: Омор Сооронов, –Б.: “Имак-офсет”, 2015, 76-бет
7. Шүкүрбеков Р. «Фронттогу агаларга» Китепте / Балдар фольклору. 29-том. / Түзг.: Г. Орозова. –Б.: “Принт-экспресс”, 2017. 75-бет.
8. Үмөталиев Т. Фронттон кат. / Китепте: Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. –Ф.: Адабият, 1989. 144-бет.
9. Акматов Б. М. Ч. Айтматов менен К. Асаналиевдин адабий-эстетикалык дүйнө таанымындагы жалпылыктар. – БМУ Жарчысы, №2 (44) –Б., 2018. 33-37-бб.